

I ПІДРУЧНИК З ІСТОРІЇ: НАУКОВИЙ ТА ВИХОВНИЙ АСПЕКТИ

Нещодавно Кабінет Міністрів України доручив Інституту національної пам'яті до 2009 року розробити нові підручники з історії України. Метою цього заходу є сприяння вихованню молодого покоління в дусі усвідомлення своєї національної ідентичності, поваги і любові до своєї Батьківщини. Без перебільшення можна стверджувати, що таке відповідальне завдання потребує великих зусиль багатьох науковців і педагогів. Це завдання має доленосне значення і від його виконання в значній мірі залежить майбутнє країни, з яким люди пов'язують свої кращі сподівання.

Відразу ж в деяких періодичних виданнях з'явилися повідомлення з відповідною назвою як от: «Підручники з історії України переписуть в дусі патріотизму» [1]. Оперативна реакція журналістів і широкого загалу зрозуміла: переписування, на жаль, відбувались часто, інколи кілька раз за життя одного покоління. Чого чекати цього разу? Люди старшого віку пам'ятають, як під час їхнього навчання у вузах в тодішніх підручниках з історії висвітлення подій та їх учасників не співпадали з тим, про що вони читали в шкільні роки. Змінювались оціночні характеристики, а часом взагалі зникали окремі розділи.

Про негативні наслідки такого явища багато говорилось. Не випадково англійський письменник, автор футурологічного роману-попередження «Іруон» С. Батлер (1835-1902) влучно і дотепно сказав: "Бог не може змінити історію. Але історики можуть" [2, с.553]. В цих словах не лише жарт чи іронія, а й значна доля правди. Адже для багатьох людей книги, в тім числі й підручники з історії - головне джерело знань про минуле. Мабуть, слова письменника найкраще підходять до сьогоднішніх реалій на пострадянському просторі, де не лише майбутнє, а й минуле не завжди можна вірно прогнозувати.

Звісно, що давня і сумна "традиція переписування" окремих епізодів, сторінок і цілих пластів історії сягає своїм корінням в далеке минуле, і виникла задовго до появи різних і чисельних фальсифікацій та штучних "білих плям" радянської історіографії, недоліки на здобутках якої отримали належну оцінку. В результаті такої творчості, яку інколи називають "критичним" чи так званим "класовим" підходом до історичного процесу, з'являється вже добре відоме: вчорашні герої, на прикладі яких виховували молодь, виявляються зрадниками, або ж навпаки - колишні "вороги народу" - найбільш достойними його представниками і об'єктом, гідним наслідування. Інколи такі контрастні зміни, якщо вони відбуваються не раптово, ідуть на користь, відновлюючи історичну справедливість, а інколи звеличують тих, хто цього не достойний. Трапляється, що на хвилі скороминущої слави опиняються люди, чий погляд та діяльність вдало, хоч і тимчасово, вписуються в конкретну політичну ситуацію, що породжує відповідні історичні концепції, які не витримують перевірки часом. Тоді знову - потрібно переписувати.

Ні для кого не є таємницею, що подібні випадки не сприяють зростанню авторитету і довіри до історичної науки та її представників. Наслідки такої ситуації виправляти важко, про що добре знають як вчені, серед яких багато авторів підручників, так і вчителі історії та їх учні.

Автору цих рядків за 36 років науково-педагогічної діяльності випало перші 6 з них працювати вчителем історії в школі і 30 викладачем вузу. За цей час довелось підготувати ряд робіт з історії, які були написані як до 1991 року, так і в незалежній Україні, в їх числі посібник з історії України для старшокласників та абітурієнтів (у співавторстві), який вийшов в світ у 1995 році [3], коли такої літератури було замало. При цьому з відомих причин не вдалося уникнути того, що на собі відчували більшість істориків до кінця 80-х рр., а також ряду помилок і прорахунків різноманітного характеру. Тому використовуючи набутий, інколи негативний досвід, хотілося б оприлюднити деякі погляди і розмірковування щодо підручника з історії України, зокрема відносно поєднання в ньому наукового та виховного аспектів, не претендуючи при цьому на особливу оригінальність та категоричність суджень.

Безсумнівно, що вся історична література, як то наукові дослідження, публіцистика, підручники містить потужний виховний потенціал (навіть коли автор не ставить виховання своєю метою). При цьому, залежно від змісту прочитаного, у людини може з'являтися як позитивне ставлення до подій та їх учасників, з бажанням наслідувати їх приклад, так і неприйняття того, що відбувалось. Інколи, неприйняття змушує читача протидіяти тому, що з його точки зору є негативним. Впливаючи таким чином не лише на інтелект, а й на емоції, історична література допомагає формуванню відповідних моральних якостей особистості. Тому зрозуміло, що історичну науку завжди намагались використати різні політичні сили та їх лідери при досягненні своєї мети.

В результаті як науковці, так і вчителі історії часто змушені були добровільно чи ні виконувати ряд завдань, не притаманних для науки, а інколи, навіть таких, що суперечить її досягненням. Всесвітньо відомий філософ, громадський діяч і лауреат Нобелівської премії 1950 р. з літератури Бертран Рассел (1872-1970) [4, с.1104] образно порівнював науку з прекрасним автомобілем, який може повезти вас куди захочете, але ви повинні вирішити, куди саме [5, с.163]. І в давніх суспільствах, і в тоталітарних державах новітні часів, вчені не мали великого вибору, куди таким чином їхати, альтернатива була жорсткою.

Сьогодні Україна нелегко, але помітно стає на шлях демократичного розвитку. Про це свідчить і Конституція нашої держави. В ній на рівні Основного Закону закріплено тезу про те, що "суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова" [6, с.5]. Це означає, що Українська держава визнає право своїх громадян на різноманітні політичні погляди та створює рівні умови для розвитку різних ідеологій, окрім, звичайно, ідеології, яка є антидержавною за своїм змістом і сутністю. Реальне втілення в життя цього важливого положення виступає основою побудови в Україні громадянського суспільства.

В громадянських суспільствах, які є демократичними за своєю суттю, існують широкі можливості для вільного розвитку у всіх сферах життя, в тім числі і в науковій, а тому є умови для врахування інтересів як держави, так і всього суспільства і окремої особи. Сьогодні історична наука може досягти такого поєднання, хоча зробити це набагато складніше, ніж виконати політичне замовлення. Домогтись такої гармонії в рамках підручника історії, вміло поєднати науковий та виховний аспект не повторюючи помилок минулого, ще важче. Адже історія як наука не має перед собою безпосередніх виховних завдань, хоча, як вже говорилось, виховання в процесі вивчення історії відбувається. Але головне призначення історичної науки - як можна максимально точно реконструювати (відтворити) події минулого. Це завдання

успішно виконати можна лише тоді, коли масштаб історичного явища і увага, яку приділяють йому дослідники, адекватні одне одному. Коли ж це співвідношення порушується - а таке трапляється, якщо одному факту чи сюжету приділяється підвищена увага, а інші висвітлюються недостатньо, один із основних принципів науки - об'єктивність - порушується.

А тепер знову згадаємо, що таке виховання, тим більше виховання патріотичне?

Виховання, як вічна категорія суспільного життя, є процес розвитку особистості під цілеспрямованим впливом інших людей і самої людини в її цілеспрямованій діяльності. Іншими словами, виховання - це прагнення донести до об'єкта виховання систему поглядів і судження, що сприяють формуванню у неї любові до Вітчизни, до свого народу, готовність служити його інтересам і захищати в разі необхідності рідну землю і народ.

Патріотизм - складне соціально-історичне і психологічне почуття, виникає воно як під впливом історичного розвитку так і за "покликом крові". Але, якщо в історичній науці зробити головний акцент на виховній функції, то це неминуче приведе до тенденційного відбору фактів - писати про те, що на сьогодні робить честь Вітчизні і державі (хоча ці поняття не тотожні), що славить її народ, а про те, що ні - замовчувати. А потім, можливо колись, доповнювати і переробляти в умовах іншої політичної ситуації. Неважко помітити, що при такому підході наука перетворюється в пропаганду, а науковець і вчитель історії - в агітатора і політрука в некрращому розумінні цих слів. Втрачають в такому випадку багато своїх функцій і підручники з історії, які починають більше нагадувати посібники пропагандиста, в яких домінують принципи "класового підходу та партійності".

Дуже б не хотілося, щоб подібне знову повторювалося, тим більше, що такі поняття як держава і народ, держава і Вітчизна не завжди співпадають і не є синонімами. В історії було чимало прикладів, коли любов до свого народу і Вітчизни поєднувалась з боротьбою проти державної влади та конкретних її носіїв в даний період. Зрозуміло, що в тоталітарних суспільствах такі люди оголошувались "ворогами народу" і прогресу. Але весь попередній досвід розвитку людства переконливо свідчить, що прогрес перш за все базується на індивідуальній творчості в умовах індивідуальної свободи, а тому найбільш успішним в цьому відношенні суспільства, де такі умови забезпечені.

Сьогодні українське суспільство потребує підручників з історії, створених на ґрунті новітніх наукових досягнень і водночас які б сприяли формуванню у молоді кращих моральних якостей. Позитивні тенденції і перші успіхи в цій справі позначились ще на початку 90-х років ХХ ст. Саме в той час відбувалось подолання застарілих догм і стереотипів мислення, які впродовж тривалого періоду насаджувались в свідомості людей. В результаті з'явилися підручники і посібники вітчизняних науковців, автори яких позбулись заангажованості та ідеологічних кайданів минулого. Одним із перших провісників цього процесу став навчальний посібник «Історія України». Матеріали до підручника для 10-11 класів середньої школи (Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносов Ю.О. - К., 1992). Це видання, підготовлене відомими українськими істориками стало дуже вчасним і допомогло вчителям та учням обрати вірні орієнтири в складній ситуації перехідного періоду, коли відчувалась гостра потреба в такій літературі [7].

Але, вже в середині 90-х років почали з'являтися і такі посібники, автори яких, долаючи огріхи минулого, намагались заповнити існуючі прогалини, але водночас допускали прорахунки, породжені скоріш за все прагненням швидше позбутися наслідків панування комуністичної ідеології. При цьому повторювались ті ж недоліки, які були характерні за часів її засилля, коли все, що не вписувалось в утверджену схему замовчувалось або ж оцінювалось тенденційно. Так, наприклад, в радянських

підручниках з історії не знаходилось місця для висвітлення подій, пов'язаних з «Актом проголошення відновлення Української держави», яке відбулось у Львові у 1941 р. Організацією Українських Націоналістів. Неможливо його було знайти і в хрестоматіях. Мабуть, щиро прагнучи виправити таке становище, укладачі в цілому інформативного і потрібного видання «Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 класів середньої школи» (К., 1996) [8] подають цей документ, але продовжуючи не кращу традицію радянських часів, не в повному обсязі [10, с.247]. В даному випадку відсутній третій пункт «Акту...», в якому йдеться про наміри відновленої Української держави тісно співробітничати з Націонал-соціалістичною Німеччиною. При цьому навіть не вказується, що подано витяги із документу, і в читача складається враження, що текст вміщений повністю. Патріотичні наміри укладачів можна зрозуміти, але як бути з науковістю та об'єктивністю? Допитливий учень рано чи пізно познайомиться з повним текстом документу, і тоді запитань у нього виникне ще більше, а от довіри до історичної науки, представники якої задекларували про наміри бути неупередженими, поменшає. Тож не варто наступати на ті ж граблі, тим більше, що існує й інший шлях, на якому можна продумано і вдало поєднати науковий та виховний аспекти без шкоди один одному. Для підтвердження розглянемо ще один приклад висвітлення тієї ж події.

В посібнику, який підготував один з провідних українських істориків Ф.Г. Турченко «Новітня історія України. Частина перша (1917-1945 рр.)» (К., 1995) ч. 1., «Акт проголошення відновлення Української держави» подано повністю, разом з іншими документами, зокрема з тими, із змісту яких зрозуміло, що Гітлер категорично відкидав ідею вільної України [9, с.302-304]. Крім того, за допомогою спеціально підібраних запитань, вміщених після тексту документів, автор посібника надає можливість учням самостійно з'ясувати, чи можливо було в той час створити незалежну Українську державу. Застосований метод нескладний, але він допомагає учням краще сприйняти мотиви, якими керувалися українські націоналісти.

З цього прикладу зрозуміло, що на основі матеріалів посібника, який вдало побудований на вмілому поєднанні об'єктивності з виховними завданнями, формування необхідних для молоді моральних якостей відбувається свідомо, на фунті історичної науки, а не методом агітації чи пропаганди із замовчуванням фактів. А відомо, знання, набуті осмислено, набагато міцніші від поверхових і мають здатність трансформуватися в стійкі переконання, що тримаються не на сліпій вірі, а на впевненості, яка, в свою чергу, спирається на досягнення науки та результати практичної діяльності.

Не ставлячи своїм завданням аналіз змісту підручників і посібників, наведемо деякі міркування щодо висвітлення ще однієї важливої теми.

Автору цих рядків під час навчання в школі, як і майже всім його ровесникам нічого не було відомо про події під Крутами, що відбулись 16 січня 1918 року. Їх вивчення суперечило тогочасній радянській концепції історії України, а тому вони не були включені ні в програму, ні в підручники. Натомість чільне місце відводилось подіям на Київському заводі «Арсенал», які відбувались майже синхронно. Про них багато говорилось і в засобах масової інформації. Повсталі проти Центральної Ради робітники зображувались як герої, що загинули від рук "буржуазних націоналістів" за свободу народу. Їм віддавалось багато шани в творах мистецтва, при цьому акцентувалась увага на жорсткостях петлюрівців. В роки незалежності України справедливість щодо героїв Крут відновлено. Про їх подвиг вивчають в шкільному вузівському курсах історії, відбувається увіковічення їх пам'яті на полі бою як патріотів, що полягли за Україну, наголошується на жорсткостях більшовиків. Разом з тим, не в усіх сучасних підручниках і посібниках з вітчизняної історії можна знайти навіть згадку про те, що відбувалось на «Арсеналі». Можливо, комусь вважається

що це не вписується в сучасну історичну концепцію, бо не робить честі керівникам Центральної Ради, або ж що ця подія не варта уваги.

Але виходячи з принципу об'єктивності необхідно визнати, що і бій студентів і гімназистів з більшовицькими військами під Крутами, і повстання робітників на заводі «Арсенал» проти Центральної Ради - явища одного порядку і схожі вони не лише тому, що відбувались одночасно і неподалік один від одного, а й схожі за кількістю загиблих (хоча точні дані встановити важко). Але, безперечно, що це дві великі національні трагедії, можливо арсенальська ще страшніша, так як робітники загинули від рук "своєї" влади, а студенти прийняли смерть від чужинців. Через кілька місяців після цього В. Винниченко, який очолював уряд Центральної Ради і теж відповідальний за те, що сталося, запише у своєму «Щоденнику» такі слова: "Читати українську історію треба з бромом" [10, с.122].

Обидві трагедії не підлягають забуттю і ще раз підтверджують жахливу суть громадянської війни, в якій немає переможців, яку не треба романтизувати ні в підручниках, ні в творах мистецтва. Навпаки, молоді потрібно допомогти зрозуміти, що їй недосвідченість та щире прагнення до позитивних змін часто використовували різні політичні сили в своєму запеклому борінні. А після ілюзорної перемоги однієї із сторін її прибічники зображуються як герої, а про так званих ворогів - своїх співвітчизників - в кращому випадку надовго забувають. Тому замовчування таких подій не сприяє виникненню патріотичних почуттів і не є такими. Історія доводить, що справжній патріотизм, на відміну від уявного, виявляється не в приховуванні неприємних фактів, а в сміливому їх виявленню з метою усунення.

Правдиве висвітлення історії революцій, громадянської війни потрібне не лише задля дотримання об'єктивності, а ще й тому, що розуміння причин та непоправних наслідків цих жахливих подій сприяє виникненню закономірного бажання (в усякому разі у більшості молоді), не стати в майбутньому заложниками чогось подібного, знайти інші шляхи вирішення конфліктів. Іншими словами, таким чином, в результаті осмислення гірких уроків історії, виникає почуття толерантності, необхідність бачити в інакodomцях не ворогів, а потенційних союзників, шукати не те, що роз'єднує, а те, що єднає. Якщо у молодих людей під впливом прочитаного в підручнику сформується такі морально-психологічні якості, то це допоможе відвернути гострі громадянські протистояння в майбутньому, або хоча б не допустити їх переростання в силові конфлікти і не повторити помилки попередніх поколінь.

На завершення хочеться побажати, щоб сторінки сучасних підручників з історії не рясніли міфами, навіть з виховною метою. Хоча, як стверджують дослідники, історія розпочиналась з міфів [11] і за їх допомогою формувались характери людей впродовж багатьох століть, в сьогоденному інформативному світі міф не може довго триматись: міфологізовані постаті новітніх часів не витримують зустрічі з реальністю. Настає час коли міфи розвіюються, а процес подолання старих міфів інколи викликає появу нових. При цьому в свідомості людей, особливо молодих виникає зневіра і своєрідний інтелектуальний вакуум, який може заповнитися псевдознаннями, що не містять нічого хорошого. В результаті розчарування в своїх героях з'являється цинічно-нігілістичне відношення до загальнолюдських та національних цінностей. В усій своїй болючості цей процес спостерігався на зламі 80-90-х років минулого століття і його негативні наслідки все ще відчутні.

Та не дивлячись на багато негараздів, яке переборює наше суспільство, молоді люди мають сподівання і право на краще життя, для цих людей і призначаються сучасні підручники з історії. Тим, хто вже почав їх створювати, або ж збирається це робити, доведеться мобілізувати всі свої глибокі наукові знання, педагогічну майстерність та великий досвід, щоб читачі вчилися любити і сприймати вітчизняну історію такою, якою вона є.

І тому пригадується давній, але актуальний постулат: історик не судить, а намагається зрозуміти своїх героїв, неупереджено вислуховуючи їх.

Джерела та література

1. Гривна. -2008. -№ 17.
2. Литературный энциклопедический словарь / Под ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева. - М.: Советская энциклопедия, 1987. - 752 с.
3. Павленко В.Я., Водотика С.Г., Дарієнко В.М., НіцойА.І. Історія України. Навчально-методичний посібник для підготовки до вступу у вузи. -Херсон, 1995. - 181 с,
4. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. - 4-е изд. - М.: Советская энциклопедия, 1987. - 1600 с.
5. Семенова Н.Н. Нравственные факторы научной деятельности // Актуальные проблемы нравственного воспитания / Отв. ред. Л.Ф. Колесников. - Новосибирск: Наука, 1987.-С. 154-166.
6. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради 28 червня 1996. - К., 1996.-52 с.
7. Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. Матеріали до підручника для 10-11 класів середньої школи. - К: Райдуга, 1992. - 512 с.
8. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 класів середньої школи. - К.: Освіта, 1996.-334 с.
9. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Ч. 1 (1917-1945рр.): Підручник для 10-го класу середньої школи. - К.: Генеза, 1994. - 344 с.
10. Жулинський М. Голгофа українця Володимира Винниченка // Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. - К.: Криниця, 1991. - С. 122-125.
11. Кулікова Л.Б. Історія розпочиналася з міфів (Новітній авторський підручник). - К.: Університетське вид-во Пульсари, 2008. - 440 с. з іл.

Анотація

У статті розглядається проблема поєднання в сучасному підручнику з історії наукових та виховних аспектів. На деяких прикладах показано успіхи і недоліки на цьому шляху.

УДК 371.214.114

В.Д. Сусоров

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ НАОЧНОСТІ В КУРСІ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Застосування засобів наочності, у тому числі технічних засобів навчання в сучасних умовах, коли розширилися можливості, є одним з шляхів удосконалення методики викладання у вищій школі. Як слід розуміти наочність? У словнику це слово має різні значення. "Наочний" - тобто ясний, зрозумілий, повчальний. В цьому розумінні ми говоримо про наочне роз'яснення лектора картини, що описана в книзі, наочної розповіді очевидця, якої - не будь події. У кожному з цих випадків наочність пов'язана з словесним, усним чи письмовим викладом.

Але є і інше пояснення слова "наочність", як збірного поняття всього того, що ґрунтується на показі, слугує йому, тобто призначається для глядацького сприйняття. У сучасній дидактиці наочність у широкому розумінні слова відноситься до різних